

Samogłoski nosowe

Autor: Halina Karaś

{smoothgallery image=M928.gif&title=Leksykon&caption=Wymowa samogłosek nosowych (i grup eN, oN) w gwarach. Oprac. A. Krawczyk-Wieczorek na podstawie: Urbańczyk 1962.}Samogłoski nosowe. Artykulacja samogłosek nosowych jest skomplikowana. Składają się na nią połączone ruchy warg, języka i podniebienia miękkiego, które opuszczając się umożliwia przejście powietrza przez komorę nosową. Artykulacja ustna i nosowa może przebiegać równocześnie (wymowa synchroniczna) lub rezonans nosowy może być opóźniony w stosunku do artykulacji ustnej (wymowa asynchroniczna, czyli rozłożona). W języku ogólnopolskim wymowa samogłosek nosowych (synchroniczna lub asynchroniczna) jest zależna od ich sąsiedztwa. W pozycji przed spółgłoskami zwartymi (zwarto-wybuchowymi, zwarto-szczelinowymi) ich wymowa jest zawsze rozłożona: *świenty, świeńcić, tempy* (a nie przesadnie poprawnie: *święty, święćć, tępy*). Wymowa synchroniczna nosówek występuje jedynie przed spółgłoskami szczelinowymi, tj. przed *s, ś, sz, z, ź, ż, ch, f, f’; w, w’;* por. *maź, wąski, węc, i w wygłosie*, ale dotyczy to tylko *-ą*: *idą drogą* (*-ę* w wygłosie może ulegać odnosowieniu, np. *ide drogą = idę drogą*). Odnosowieniu ulegają też nosówki przed *l, l’; ł*, np. *zaczeli, zaczął* (nie przesadnie poprawnie: *zaczęli, zaczął*). Skomplikowana artykulacja nosówek jest m.in. przyczyną dużych różnic w zakresie ich wymowy w gwarach. Samogłoski nosowe są bardzo zróżnicowane zarówno pod względem artykulacji ustnej, jak i rezonansu nosowego. Ze względu na wartość ustną samogłosek nosowych można wyróżnić 4 zasadnicze typy wymowy gwarowej: 1) zgodną z językiem ogólnopolskim, tj. *ę, ą* (czyli nosowe *e* i nosowe *o* lub odpowiednie połączenia *eN, oN*); 2) wąską lub zwężoną wymowę *ę* jako bliską nosowemu *i* lub *y*; a nosówki tylnej *ą* jako zbliżonej do nosowego *u*; 3) szeroką wymowę nosówki przedniej *ę* jako głoski bliskiej nosowemu *a* (nosówka tylna jest wówczas albo zgodna z językiem ogólnopolskim albo zwężona do nosowego *u*), zob. Szeroka wymowa *ę* i grupy *eN*; 4) wymowę jednakową obu nosówek ze względu na ich spłynięcie w jeden szereg, czyli o nosowe. Artykulacja samogłoski przedniej *ę* zgodna z językiem ogólnym jest rzadka (na pograniczu wschodnim), częstsza natomiast jest w odniesieniu do *ą* (głównie Polska środkowa i wschodnia). Najbardziej rozpowszechniona jest wymowa wąska lub zwężona obu nosówek. Stopień ich zwężenia może być różny: *gęś, gynś, wiązać, wiązuć, wiunzać* (zob. Wąska (zwężona) wymowa samogłosek nosowych). Artykulacja szeroka *ę*, czyli zbliżona do nosowego *a* (jak w okresie staropolskim), występuje w gwarach Pomorza, bliższego Mazowsza, południowej Małopolski (choć tu następują zmiany podobne do tych, jakie się dokonały w małopolskich gwarach jednonosówkowych) i Śląska (ale tu po spółgłoskach miękkich wymowa wąska: *ciynżki*). Zob. Szeroka wymowa *ę* i grupy *eN*. Zatarcie różnic artykulacyjnych między obiema samogłoskami nosowymi i spłynięcie ich w jeden dźwięk *ą* (często odnosowiony) zaszło w południowej Małopolsce w pasie podgórskim od Jaworzna po Sącz: *gaś, wiązać = gęś, wiązać* (zdenalizowane *dojo krowo = doję krowę*). Samogłoski nosowe różnią się w dialektach także siłą rezonansu nosowego i sposobem jego wykonania. Ze względu na rezonans nosowy można wyróżnić: 1) wymowę synchroniczną (równoczesną), zob. Synchroniczna wymowa samogłosek nosowych; 2) asynchroniczną (rozłożoną), czyli dwuelementową (zob. Rozłożona wymowa samogłosek nosowych), 3) wymowę odnosowioną, czyli z zanikiem rezonansu nosowego (zob. Zanik nosowości). Wymowa synchroniczna w każdej pozycji: *ganś, tandy, wąs, rącka* występuje na Podkarpaciu, zachodnim Śląsku, w pasie od Rzeszowa po Ostrołękę, przy czym łączy się przeważnie z szeroką artykulacją *ę*. Na pozostałych terenach przed spółgłoskami zwartymi i zwarto-szczelinowymi panuje wymowa asynchroniczna: *miyndzy, myncy = między, męczy*, a na wschodzie i w części południowego Śląska taka wymowa także przed spółgłoskami szczelinowymi: *monż, jynzyk = maź, język*. Nosowość *ą* (najczęściej asynchroniczna) *robiom, siedzom* utrzymuje się w Polsce południowo-zachodniej i środkowej. Czasem nosowość jest zastępowana przez *j, ł* (= *u* niezgłoskotwórcze): *ksziyejża = księżą, wołsz = waź*. Por. Denazalizacja, Wtórna nosowość, Samogłoski przed spółgłoskami nosowymi.